

Henryk Kowalewicz

Łacińskie utwory wierszowane w średniowiecznych rękopisach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu

Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
Biblioteka 8, 178-194

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk K o w a l e w i e z

ŁACIŃSKIE UTWORY WIERSZOWANE
W ŚREDNIOWIECZNYCH RĘKOPISACH
BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ W POZNANIU

Średniowieczne rękopisy polskich bibliotek nie zostały jeszcze należycie zbadane pod względem historyczno-literackim. Obecnie przeprowadza się szereg prac, które przyczynią się do lepszej znajomości polskiej i łacińskiej literatury średniowiecznej. Prace te są przede wszystkim związane z rejestracją i identyfikacją utworów występujących w naszych rękopisach. Niżej zamieszczone omówienie utworów wierszowanych znajdujących się w średniowiecznych rękopisach BUP ma na celu m.in. wykazanie, że nawet w zespolu rękopiśmiennym, stosunkowo niewielkim, można niekiedy znaleźć interesujące zabytki dawnej poezji. Zbiór średniowiecznych rękopisów wchodzących w skład księgozbioru BUP składa się z 40 kodeksów. Proporcjonalnie do tej ilości rękopisów liczba zawartych w nich utworów poetyckich nie jest duża. Na ogół są one już znane z przekazów występujących w rękopisach innych bibliotek i teksty ich zostały już opublikowane. Kilka jednak utworów zalezi-

nych w rękopisach BUP, to inedita nie notowane w dotychczasowych repertoriach średniowiecznej poezji.

Wiersze występujące we wspomnianych rękopisach można podzielić na następujące grupy: traktaty wierszowane, wiersze religijne, wiersze eksplicitowe, sentencje rymowane. Wyliczając zabytki już publikowane, ograniczam się w poniższym zestawieniu do przytoczenia tylko początkowego wiersza. Natomiast teksty skądinąd nieznane przytaczam w całości. Wyjątkowo w całości podaję tekst zbioru wierszowanych sentencji z rękopisu 1743, chociaż zostały wydane już z innego rękopisu. Zaslugują one na ponowną publikację dla swej ciekawej treści. Sentencje te, jak większość przysłów ludowych, do dziś nie straciły swej aktualności. Poza tym rękopis 1743 zawiera niekiedy lekcje odmienne od innych, znanych dotychczas odpisów, czasem błędne, ale niekiedy też bardziej poprawne.

Nie zamieściłem w poniższym zestawieniu utworów poetyckich z zakresu hymnografii, znajdujących się w gradua-le dominikańskim z końca XV w., gdyż występujące w nim sekwencje są ogólnie znane z hymnologii.

Żaden z wierszy znalezionych w rękopisach BUP nie posiada w przekazie oryginalnego tytułu. Łacińskie tytuły, którymi zaopatrzyłem poszczególne utwory, wyróżniłem od właściwego tekstu cudzysłowem. W odpisie w zasadzie zachowałem oryginalną pisownię tekstów.

1. T r a k t a t y w i e r s z o w a n e

Objętościowo obszerny jest traktat komputystyczny za-

pisany w rękopisie BUP 1743 na fol. 55 v - 73 v. Odpis datuje się z roku ok. 1473. Jest to: "Computus ecclesiae versificatus Johannis de Sacrobosco" wraz z komentarzem. Początek tekstu brzmi:

(inc.) Licet modo in fine temporum plures constat habere... Początek komentarza: Turpe est ignorare, quod convenit omnibus scire...

Inny traktat wierszowany znajduje się na fol. 1-78 rękopisu BUP 1737. Ten traktat gramatyczny: "Johannis de Malvilla, De arte grammatica" zaczyna się wierszem:

(inc.) Ut flos grammaticae pingatur corde minorum... Rękopis 1737 został napisany w XV wieku i pochodzi z o-pactwa cystersów w Paradyżu. Również i ten odpis, bardzo w średniowieczu rozpowszechnionego traktatu, jest stosunkowo późny.

2. W i e r s z e o t r e ś c i r e l i g i j n e j

W rękopisie BUP 1746, już wyżej wspomnianym, znajduje się na fol. 15 v rymowana modlitwa do św. Katarzyny, zapisana ręką Jakuba z Kowalewic, w 1478 r. O występowaniu tego utworu w innych rękopisach nie mamy dotąd żadnej wiadomości. Tekst jest następujący:

1. Ave, felix Katherina,	2. Et sapientum zophia
Naufragorum tu regina,	Et studentum lux in via;
Langüidorum medicina,	Fac ergo tue laudi,
Oppressorum sublevamen	Te precantes omnes audi.

3. Eya, virgo predecora,
Cristum suum tu exora,

Ut nos salvat a peccatis

Et collocet cum beatis

4. In eterna requie.

W tym samym rękopisie zapisano na fol. 181 wiersz "De regimine sacerdotis":

(inc.) Presbiter, attende, capias hec dogmata mente...

W tym odpisie powyższy wiersz składa się z 11 wersetów. W skróconej formie (7 w.) wpisano go w rękopisie BUP 1733 z XV w. W tymże rękopisie 1733 występuje wiersz "De missa";

(inc.) Si quis ad altare digne cupis celebrare...

składający się z 4 wersetów.

Oba te wiersze były niezwykle rozpowszechnione w całej średniowiecznej Europie. W rękopisach znajdujemy wiele ich odpisów, z różnymi wariantami tekstu. Nie doczekały się jednak dotychczas krytycznego wydania.

Na przedniej wyklejce rękopisu BUP 1717 wpisano w drugiej połowie XV w. powszechnie znany wiersz "De Agno Dei":

Balsamus et munda cera cum crismatis unda

Conficiunt agnum, quem do tibi munere magnum...

liczący 11 wersetów. Wiersz ten był wielokrotnie ogłaszany drukiem. Występuje w całym szeregu średniowiecznych rękopisów, z różnymi odmianami tekstu, np. w rękopisie bernardyńskim Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu (sygn. 1362), w którym autorstwo przypisuje się papieżowi Urbanowi.

3. W i e r s z e e k s p l i c i t o w e

Spotyka się je bardzo często w średniowiecznych kodeksach. Niekiedy nawet zawierają imię przepisywacza i inne informacje, wkomponowane w tekst. W rękopisach BUP znajdują się jednak tylko 2 wiersze explicitowe, i to raczej schematyczne. W rękopisie 1717 w 1457 r. przepisywacz zamieścił pospolity w średniowieczu leonin:

Sit tibi laus, Christe, quoniam explicit liber iste. Nieco obszerniejszy jest wiersz w rękopisie BUP 1728, wpisany na fol. 193 v w roku 1456 przez Macieja z Pawłowic, przepisywacza kodeksu:

Laus Christo detur, quia huius libri finis habetur.
Regine celi qui servit mente fideli,
Ex omni pena trahit illum Virgo serena.

4. S e n t e n c j e r y m o w a n e

Liczniejsze i bardziej ciekawe są rymowane sentencje, których w rękopisach BUP znajduje się stosunkowo dużo.

Na drugiej wyklejce rękopisu 1746 zapisano ich kilka. Wszystkie zostały wniesione ręką Jakuba z Kowalewic, pisarza całego kodeksu. Pod notatkami przyrodniczymi znajduje się dwuwiersz medyczny:

Quatuor sunt infirmitates, que veniunt ex vento retento in ventre, videlicet:

Spasmus, idropis, colera, vertigo, quatuor ista
Morbi de vento veniunt in ventre retento.

Na tej samej wyklejce zapisane są trzy dalsze sentencje. O ile mi wiadomo, dwie z nich stanowią inedita.

Pierwsza mówi o złym człowieku (stąd początkowy wyraz rękopisu Malta poprawiam na Malus), który się chce poprawić, dotknięty zarazą. Po ustąpieniu zarazy pozostaje taki, jakim był poprzednio:

Malus peste tactus vult fore bonus coactus,
Sed peste cessante fiet malus ut ante.

Drugi wierszyk:

Qui vult ut se non ledat, non omne quod audit, credat,
występuje w obszerniejszej wersji w zbiorze sentencji w rękopisie BUP 1743 na fol. 11.

Trzeci wiersz ostrzega przed zawstydzaniem innych, gdyż:

Confusus ille erit, qui quem confundere querit.
Qui confundit mille, ab uno confunditur ille.

W tymże rękopisie 1746 na fol. 202, po zbiorze recept znajduje się zapiska polsko-łacińska: vevyorove zamby Cząbath glowa dlvga schyya, hec sunt signa satis mentis et fatuitatis. Niżej wpisano wierszyk satyryczny "Contra barbatum", skądinąd nieznany:

Barba tectus, raro rectus, nequicia plenus,
Laudem querit, fraudem gerit, dat sub melle venena.
Si quem barbatum faciet sua barba beatum,
In toto circo non est sanctior hirco.

W rękopisie BUP 1717 wniesiono w drugiej połowie XV w. na drugiej wyklejce dwuwiersz:

Rem primo didici, (quod) semper sunt inimici
Clerici et layci, solet hoc per secula dici.

Powyższy wierszyk o nieprzyjaźni między duchownymi i świeckimi występuje w innych rękopisach w krótszej formie:

Clerici et laici semper sunt sibi inimici.

W rękopisie 1743 na fol. 5 v-12 v znajduje się obszerny zbiór sentencji z różnych autorów kościelnych i świeckich. W części pierwszej, obejmującej prozaiczne cytaty wybrane z pism ojców kościoła i z Biblii, występują tylko 3 utwory poetyckie. Pierwszym z nich jest wiersz "Contra lusores", na fol. 6 v:

Audi, miser lusor, vicia, que in ludo committis, patent in his versibus:

Est lusor raptor, cupidus, mendax, fenerator,
Blasvemat, perdit tempus, dat scandala, perdit multa,
Perverat, loquitur male, credit, decipit, optat.
Qui vult nec ludat, sciat ante, quod alia nudat,
Consumit mores, minuit res, perdit honores.

Drugi wiersz występuje w dwóch odpisach. Na fol. 7 v:

Per "Dominum" dicat, cum Patrem presbiter orat,
Cum Christum memorat, "per eundem" dicere debet,
Cum quo si loqueris, "qui vivis" dicere debes,
"Qui tecum" si sit collecte finis et "in illo",
Si Spiritus Almus, "eiusdem" dicere debes.

Drugi odpis tego wiersza o nomenklaturze liturgicznej znajduje się w formie skróconej na fol. 8:

Per "Dominum" dicas, cum Patrem presbiter oras,
Cum Christum memoras, "per eundem" dicere debes,
"Qui tecum" si sit collecte finis "in illo",

Si Spiritus Almus, "eiusdem'dicere debes.

Na fol. 10 wpisano wiersz "Contra malos sacerdotes":

O Domine, pastores tui mutati sunt tortores,
 Agni in lupos, defensores dissipatores,
 Qui debent esse sobrii, cottidie sunt ebrii,
 Qui prelati sunt Pilati, et qui casti sunt incesti,
 Et qui sacerdotes seductores.

Drugą część stanowi zbiór sentencji rymowanych. Z rękopisu leningradzkiego teksty wydał D. Roźdiestwienski (Analecta Medii Aevi, Fasc.I. Petersburg 1925), a poszczególne sentencje zamieścił H. Walther (Proverbia. T. 1-3 CA-P, Göttingen 1963-5), korzystając z dostępnych mu przekazów rękopiśmiennych. Rękopis BUP nie został dotychczas uwzględniony do krytycznego wydania. Odpis zawiera szereg błędów charakterystycznych dla tekstu przepisywanego, np. w nr 2 znalazły się wyrazy "amans pecunialiter" należące do nr 3 i jeszcze powtórzone we właściwym miejscu. Niemniej jednak występują także odmiany tekstu poprawniejsze od lekcji przyjętych u Walthera. Każda sentencja przypisana jest jednemu ze znanych autorów, głównie starożytnych. W rzeczywistości mamy do czynienia ze zbiorem przysłów z autorami tymi nie mającym nic wspólnego. W różnych odpisach nazwiska są przedstawione lub zmienione. Ponieważ zbiór sentencji jest ciekawym zabytkiem średniowiecznej poezji, a myśli w nich zawarte nie straciły do dziś aktualności, przekazuję poniżej teksty wszystkich 45 wierszowanych przysłów, w tej postaci, w jakiej występują w rękopisie BUP 1743. Ograniczam się do poprawienia tylko bardzo

oczywistych błędów rękopisu, zaznaczając przekazane przez
 opis błędne lekcje w przypisach.

1. Salomon dicit:
 Iuvenis stans in timore et parentum in honore,
 Si longa vita vixerit, magnus in honore erit.
2. Oracius:
 Qui vult, quod ira se non ledat, non omne quod audit credat,
 Cuius auris est sagena¹, malis fit sepe mens plena.
3. Plato:
 Amicum tuum ne temptes de re, qua non indiges,
 Non diligit legaliter amans pecunialiter.
4. Catho:
 Plus quis audiendo proficit, quam legendo que negligit,
 Sed qui legit et non sapit, ut venator qui non capit.
5. Aristoteles:
 Non reputo sapientem, cuius ira ligat mentem.
 Ira sic cor sensu privat, qui hoc ad opus non vivat.
6. Macrobius:
 Argentum dat diligere, cessat amor sine ere.
 Sua consumens turpiter despiciatur viriliter.

7. Socrates:

Qui dat prius quam petatur, eius donum duplicatur.

Satis videtur petere, qui se dicit indigere.

8. Ptolomeus:

Humilitas dat ascensum et mensura servat censum.

Parat casum superbia et defectum pigritia.

9. Pompeius:

Diu vivens² qui patitur quid de hiis, que vult, multa cernit

Pati³ bonum est, sed tedet, grave est, quod vi oportet.

10. Juvenalis:

Non dat semper nutritura suavi bona ventura.

Non est bonus vite esus, unde boni sit abusus.

11. David:

Quot potes mane facere, non expectes in vespere.

Ante vesper⁴ semper dolet, qui mane gaudere solet.

12. Papias:

Qui non capit, quod habere, quod bonum est stultum vere,

Fatum se fore docet procurans quod sibi nocet.

13. Yseres:

Sepe leo castratur, dum catellus verberatur.

Alterius sepe penis fit castigatio lenis.

14. Perseus:
 Antequam quis operatur, pensat, quis finis sequatur.
 Nichil dicat esse factum, donec totum sit peractum.
15. Eraclius:
 Mundo peior inimicus non est, quam princeps iniquus.
 Sepe perdit sua bona gens sub prava stans persona.
16. Tullius:
 Non dominus est in patria, quem gens odit propria,
 Nec dominus reputatur, qui a suis non amatur.
17. Auerroys:
 Nullus servit virtuose, qui non timet amoroſe.
 Verus amor comprobatur, dum quis bene famulatur.
18. Lucius:
 De tis visu tolle trabem, videns fratris parvam labem.
 Stultus est⁵, qui se non videt id, de quo quemquam deridet.
19. Lucanus:⁶
 Frangit iram dulce verbum, durum reddit cor acerbum.
 Loquere bonis dulciter et reprobis pacienter.
20. Salustius:
 Sub rebus stans servi more pace caret et honore.

- Nichil prosunt divicie huic, quem tenent inopie.
21. Thobias:
 Non est bonum solacium, cuius finis dat tedium.
 Stultum uxorem ducere est, qui se nescit regere.
22. Rabanus:
 Nam ille, qui prius expandit, quam lucre summa rependit.
 Merito non amiretur, si paupertate queretur.
23. Platearius:
 Multiplicat⁷ evidenter bona conservans⁸ prudenter,
 Nam semper in homine quod est, mensuram ponere prodest.
24. Calo:
 Stultus est, qui innititur re, qua decipitur.
 Nullus census est sensus laudis dans magistrum notam fraudis.
25. Zozoas:
 Cui sufficit quod Deus dat, bonis plus quam rex abundat.
 Stultus, qui cuiusquam terram cupit, semper habens gwerram.
26. Xnotomus:
 Cibus et potus nimii paupertatis sunt nuncii.
 Stulti sunt, qui pro crapula perdunt corporis vascula.

27. Macer:
 Pauper prevalet libertas⁹, quam stulta opum honestas.
 Plus prodest Dei gracia, quam aurum et pecunia.
28. Therenius:
 Qui stultis se associat, huic habet ut stultus fiat,
 Et qui sagaci iungitur, iure sagax efficitur.
29. Ysidorus:
 Pulchre loqui neque sensus, non dant laudes, ni sit census.
 Si dives es, exaltaris, et si pauper, vilis daris.
30. Avicenna:
 Inops stultus reputatur, sed diviti sensus datur,
 Nam si Salomon est pauper, stultus vocatur ut alter.
31. Dyogenes:
 Dominus sub domino servus¹⁰ est in exilio.
 Stultus est, qui sub pedibus ponit, quod tenet in manibus.
32. Boecius:
 Stultus, qui sibi non servit, si servos habere nequit.
 Negligens causam proximam male tractaret alienam.
33. Alexander:
 Est socius infidelis peyor quam plaga crudelis¹¹.

- Vulnus de ense cicius curatur, lingwe tardius.
34. Temistius:
 In homine tam nocivum nil, quam esse otiosum¹²
 Ars hominem dat sagacem, usus in arte velocem.
35. Seneca:
 Post donum flens et penitens extingvit, quod prius nitens.
 Unum datum alacriter plus valat, quam sex nequiter.
36. Acalus:
 Semper amor in timore, non est¹³ timor in amore.
 Sepe timet qui quem odit, timor amorem custodit.
37. Apius:
 Donum est illud fugere, quod nil habeam quid facere.
 Sepe confert mala consors, quod periffa lanx et venit mors.
38. Pillius:
 Nil amico quis promittat¹⁴, nisi oïto donum mittat.
 Qui promissa vult tardare, ostendit se nolle dare.
39. Augustinus:
 Qui posse vult exaltare, amicum teneat care.
 Sepe possunt plus amici duo, quam sex inimici.
40. Tyborius:
 Qui incaute pro fatuo reputatur¹⁵

- Plus a loco abstinere prodest, quam se deridere.
41. Ippocras:
 Prodest utendo discere malum, quod est, evadere.
 Patriarcham nosco virum et per morbum egris virum.
42. Empedocles:
 Sepe videt se fallere, credens quod vult accidere.
 Non dicitur sensus bonus, cuius pauper est patronus.
43. Solinus:
 Gaudens in fratrum tedio dampnum habet in hostio.
 Pro bono proximi exosus cordi suo est dampnosus.
44. Albertus:
 Sepe loco virtuosus honorantur criminosi.
 Actu inhonesti moris virtus perditur honoris.
45. Cassiodorus:
 Multi iudices pro donis perdunt viam rationis.
 Qui plus quam debeat cupit, cupiditas hunc decipit.

PRZYPISY,

Znajdujące się na tej wyklejce krótkie zapiski o treści przyrodniczej są następujące:

Columba ovat in omni mense et prolificat (...) locus earum calidus et cibus earum (...) Aliquando non nisi in estate et pulli ea (rum) sunt meliores in vere. Masculus columbe cubat ova per diem, femina vero per noctem.

Ursus iacet per XLta dies sine cibo, deinde transfert se sub truncos vel conca~~vit~~itates lapidum et ibi manet.

Pisces plumosis temporibus impinguntur. Pisces senes mali sunt ad saliendum.

Quando circulus glaucus solem aut lunam cernitur continere, presagium et iudicium est future inundacionis et pluvie.

1. w rkp. nast. amans pecunialiter.
- 2 iuvenis rkp.
- 3 patitur rkp.
4. vespere rkp.
- 5 est prak w rkp.
- 6 Lucarius rkp.
- 7 multiplicatur rkp.
- 8 conservas rkp.
- 9 liberas rkp.
- 10 servi rkp.

- 11 fidelis rkp.
- 12 odiosum rkp.
- 13 est brak w rkp.
- 14 permittat rkp.
- 15 w rkp. brak kilku sylab.